

A MAGYAR GYÖKRENDSZER

1. A gyökök keresésének módszere

A gyökök és a köztük fennálló kapcsolatok betekintést adnak a magyar nyelv, ezen túlmenően az emberi szellem működésébe, mivel olyan szabályokról tudósítanak, melyek széleskörűen, és egyszerűen használhatók, ezáltal valószínűleg egyidősek lehetnek az emberiséggel. E kapcsolati rendszer keresésének egyik fő eszköze a szócsaládosítás. Alig van szó, melynek ne volna családtársa, melyek egyenes vagy oldalágon rokonok.

- 1) Az egyenes származású szavak a gyökből, vagy törzsből szökkennek szárba. Példaképp vegyük a *rom* gyök származékait: *romb*, *romos*, *romtalan*, *romol*, *romlik*, *ront* (romt), *rongál* (romgál), *roncs* (romcs), *rongy* (romgy). Ezekből ismét fiak sarjadnak: *rombol*, *rombolás*, *rombolgat*, *romboló*, *rontás*, *rontó*, *rontogat*, *rongálás*, *roncsol*, *roncsos*, *rongyos*, *rongyosodik*, *rongyolódik*, *rongyász*.
- 2) Számos egytagú szó, vagy szórész megegyezik valamely közös elemben: *roz* (rozzan gyöke), *roh* (rohad gyöke), *rom*, *rogy*-(ik), *rosz*. A beszédrészek közös eleme a *ro*, melyet gyökelemnek, esetleg gyökcsírának nevezhetünk, ami valamilyen egyedi jelentés-irányultságot fejez ki.
- 3) Az oldalágú rokonok saját jellegzetességgel bírnak, de gyökeik vagy törzseik mind alaphangban, mind alapfogalomban egyeznek, például:

kar	karika, karima, karám, karing
ker	kerek, kerül, kerít, kereng, kerge
kor	korong, korc, korlát
kör	körös, köröz, körny, környez, körül
kur	kurittol (csavarog, tekereg), kurta

E szavakban a kerekség nemét jelentő alaphangok a *k* és az *r*, a fajt különböztető az *a*, *e*, *o*, *ö*, *u*. Az ilyen rokon szócsaládok egy szónemzetséget képeznek.

A természetes nyelvekben – így a magyarban is – a jelentés alapvető hordozói a mássalhangzók, a magánhangzók inkább színezik azt. A magyar nyelv másik alapvető tulajdonsága, hogy a legtöbb gyök alapszerkezete mással-magán-mássalhangzókból épül fel, ezért a gyökök szerkezetét az esetek többségében *C_C*-vel jelöljük, ahol a *C* a mássalhangzót – az angol *consonant* után –, az aláhúzás „_” a mássalhangzót jelöli. A gyök alaphangjai alkotta keretet esetünkben a *k_r*-t nevezzük gyökváznak, és erre a gyökvázra épülnek fel a szónemzetségek.

A szónemzetségek ismét rokoníthatók, amennyiben alaphangban és érteményben hasonlóak. Képletben a következő módon fogalmazhatjuk meg: $C(x)_C(y) \rightarrow C(x)_C(z)$ vagy $C(z)_C(y)$, ahol minden gyökváz gyöke hasonló jelentéssel bír. A k_r -el rokon g_r , gy_r gyökhangúak, melyek a kerekdedhez hasonló görbe alakra vagy mozgásra vonatkoznak:

gör	görbe, görcs, gördül, görnyed, görhes
gur	gurba, gurul, gurít, guriga
gyür	gyűrű, gyürke, gyüremlik

A h_r alaphangúak:

hor	horog, horgas, horgad, horpaszt
------------	---------------------------------

A k_l gyökvázúak, a keményebb r helyett lágyabb l -t vesznek fel:

kal	kaland, kalandoz, kalézol (csavarog, kószál), kalimpál, kalisztál (ide-oda mozog, biceg), kalinkó (kerek, fonott sütemény), kallantyú, kalincs (kilincs)
kel	kelekótya, kelekótyál, kellentyű

A még lágyabb a k_j gyökvázra épülők:

kaj	kajcs (ferde, görbe), kajla, kajmó (kampós végű bot), kajsza3
------------	---

Vannak családok melyek szaporábbak, s többfelé elágaznak, mások kevésbé terebélyesek.

Az idegen nyelvekből kölcsönzött szavaink magyaros képzőik által egyenes ágon szintén bokrosodnak: *cégér* (német: Zeiger), cégéres, cégértelen, cégérű, cégérez, cégérezés; *iskola* (latin: schola), iskolai, iskolás, iskoláztat, iskolátlan. Azonban e szavak idegen eredete már onnan is gyanítható, hogy nincsenek oldalági rokonaik. Mivel gyökeik alapértelmükre nézve más magyar szavakkal nem családosithatók: *hóstat* (német: Vorstadt), plajbász (német: bleizweis). Ámbár mind elő-, mind utótagjukra nézve több magyar gyökhöz, illetve képzőhöz hasonlóak, de mivel azokkal értelmi rokonságban nincsenek, egyértelműen elárulják idegen eredetüket.

Ha az anyai gyökszó önállóan is világít, gyermekeit is bevilágítja vele, például: *tör*, törés, törött, töretlen, tördel, törtet, töredék. Ha pedig önállósággal nem bír, vagy már elavult, akkor jelentését a rokon értelmű származékok összevetésével állapítjuk meg:

gom	gomb, gombóc, gomboly, gombolyag, gombolyít, gombolyodik, gomoly, gomolyít, gomolyodik
göm	gömb, gömböly, gömbölyü, gömböc, gömbölyeg, gömbölyít, gömbölyödik
gum	gumó, gumós, gumósodik
güm	gümő, gümős, gümősödik

kom	komp, kompis, kompol, kompoty
hom	homp, hompol, homolít, homolka, homorú, homorodik
hem	hen, henger, hengeredik, hengerít, hengerget, henter, henteredik, henterget
höm	hömb, hömböly, hömbölyög, hömp, hömpölyög, hömpölyget
csom	csomb, csombor, csombók, csoma
csöm	csömb, csömböly, csömbölék, csömek, csömör
dom	domb, dombor, domborodik, domborít
döm	döme, dömöckös, dömbic, dömsödi
tom	tomb, tombác, tomp, tompor
zsom	zsomb, zsombék, zsomboly

A részletek összeállítása után a fölhozott családokban felismerjük az alapérteményt, mely valamenyinek közös jegye; a gömbölyű, dudorú, kerek alak. Innen sarjadjanak ki a fajok, alfajok, és fajták, melyek összességben egy nemet képeznek, s a megállapított belső nyelvszokásból ismerhetők meg. A maga nemében más a *gomb*, mint a *gömb*, más a *gombóc*, mint a *gömböc*, más a *gombolyag*, mint a *gömbölyeg*.

Ezen elveken áll a szavak belső hasonlításának lehetősége, mely szerint a rokonhangú és értelmű szavakat bizonyos gyökre vezetjük vissza, ami annál világosabbá teszi az egyes fajok jelentését, minél népesebb a család, s ez esetekben az idegen nyelvből vett erőltetett kölcsönzés és rokonítás nélkül is tisztában lehetünk értelmükkel.

Különösen az úgynevezett *belső hajlítás*, *alakulás* bír kiterjedt szereppel a szóképzéseknél a magyar nyelvben. Ez alatt azt értjük, amikor általában hangbővülés nélkül, a gyökben vagy törzsben, csak a magánhangzó módosulása – leginkább hangrendváltás következtében mélyebbre vagy magasabbra változása – által állanak elő új, vagy módosított fogalmú szavak. Ezek gyakran igékből alakult névszók és fordítva, például: csap, csép (cséplő); láb, lép; láng, leng; vág, vég.

2. A gyök fogalma

Vannak a nyelvekben bizonyos alapszavak, melyek a hangok jelentéshajlamaira támaszkodva állnak össze jól meghatározható, egyértelmű jelentéssel bíró hangsorrá: ezek a gyökök. **A gyök** tehát olyan szó, melyet **egyszerűbb érteményű elemekre felosztani** már **nem lehet**, amelyhez semmiféle rag vagy képző nincsen illesztve. Ezekből vagy belső változás, vagy toldás által képezünk más szavakat, amik alapeszméjükben megegyeznek, ezért származékoknak hívjuk őket. Minden szót, amely egy fogalmat fejez ki egyszerű, ha többet, akkor többszerű szónak hívunk. A fej egyszerű szó, amennyiben minden mellékfogalom nélkül, egyedül a test bizonyos részét jelenti. A fejetlen szó már többszerű, mert a fej hiányának fogalmát is magában foglalja. A fejetlenség még inkább többszerű, mert az eddigieken kívül még azt az állapotot is kifejezi, hogy valakinek nincs feje. A fejtető viszont összetett szó,

mert e két fogalomnak: fej és tető, szoros viszonyát, együttes létét jelenti. Az így egyé vált szavak úgy tekinthetők, mint vegyelemek, melyek viszonyos egymásra hatás által egy önálló szellemi fogalmat képeznek.

A járulék nélküli gyökök, többfélék lehetnek:

- 1) **Gyökszavak**; melyek önállóan, minden hozzátét nélkül is jelentéssel bírnak: fa, fű, jó, rossz, én, te, üt, ver.
- 2) **Elvont**, vagy puszta **gyökök**; melyek önállóan nem divatoznak, de különböző képzőket elfogadnak, tehát képzési vagy ragozási állapotukat tekintve egykor használatban levőnek, s határozott jelentéssel bírónak kellett lenniük, különben többféle ragozott származékaiknak sem volna rokon jelentésük: a *fakad, fakaszt; apad, apaszt; eped, epeszt* igék gyökei a *fak, ap, ep*, melyek önhatási vagy áthatási viszonyban állanak az *ad, ed; aszt, eszt* képzőkkel, mint a *lukad, lukaszt; árad, áraszt; dülled, dülleszt* származékokban az önálló *luk, ár, dül* gyökszavakkal. Nyelvünkben nagyon sok elvont gyök létezik:
 - a) Hangutánzó sokasága: *csör, dör, hör, pör, zör, bon, don, kon, zon, koty, loty, toty, sis, sus, szisz, szusz*, mint gyakorlatos igék gyökei: *csör-ög, dör-ög, pör-ög, zör-ög, bon-g, don-g, kon-g, zon-g, koty-og, loty-og, sis-ereg, sus-og, szisz-eg, szusz-og*.
 - b) Ezeken kívül más szavakban is világosan elkülöníthetünk létező képzőket: *ill-an, vill-an, igtat, ic-eg, fic-am, ir-am, isz-am, i-ed, heg-ed, ki-es, om-lik, bom-lik, csom-ó, dom-ó, güm-ő, red-ő, ned-v, ked-v, dar-v, szar-v, od-v, fod-or, bod-or, boc-kó, sil-ány, hi-ány, hi-ú, li-ú*.
 - c) Olyan szóelemek vagy magánhangzók, melyek az *i* és *e* hangok által a közelre mutató értelmével bírnak: *ide, itt, innen, ily, így, ihol* vagy *ehol, ez, imez* vagy *emez*. Távra pedig az *o, a* hangokat tartalmazó szavak mutatnak: *oda, ott, onnan, oly, ógy (úgy), ahol, az, amaz, amott*. A mutató *a* és *e* hangok önálló jelentéssel bírnak: *ott van a! oda menj a! ide hozd e! itt maradj e!* Ehhez az *e*-hez hasonló az *e* kérdő szócska: *eljössz-e? te vagy-e?*
 - d) Elvont, vagy elavult gyökökből képzett szavainkban: *fic-am, för-m, der-m*, melyek származékai: *ficam-odik, förm-ed, derm-ed*.
 - e) Önálló, ma is divatozó gyökökből származó szavakban: *fut-am, nyil-am, csusz-am, vet-em, él-em, fél-em*, valamint a *futam-odik, nyilam-lik, csuszam-odik, vetem-edik, элем-edik, félem-lik* igék törzsei.
 - f) Teljesen világos értelmű, ám mára elhanyagolt szavakban: *keser, szomor, horror, dudor, bubor, zsugor*.

3. A gyökök nemei

A gyököket nemekre oszthatjuk fel jellemzőik, és észlelhetőségeik alapján.

- 1) **Hallószervek** által észlelt jelenségek szavai:
 - a) A kellemes vagy kellemetlen érzésből fakadó, úgynevezett **kedélyszavak**, melyek emberi vagy állati kedélyhangok: *nyerít, röhög, fortyog a ló; ugat, vonyít, csahol, szűköl a kutya; káról, káricál a tyúk, ha jókedvű, kotlik, ha rosszkedvű, de ijedtében kotkodákol, vagy ha ragadozó madarat lát, kirrog*. Emberi kedélyhangok: *hihi!, haha!, oh!, ah!, huh!, jaj!, nyö-g, sóh-ajt*.

- b) **Hangutánzó** szavak, melyek testek mozgása, ütközése, súrlódása keltette hangok utánzatai: csör, dör, pú, dú, suh, zuh, sis. Ide tartoznak az állati test szervei által képzett hangok is, melyek nem kedélyből, hanem csupán az illető szervek működéséből fakadnak: keh, lih, leh, pih, korty, horty, roty, szorty, szusz, szisz, pisz, posz, nyif, tuty, mukk.

E szavak a belső vagy külső érzékek, benyomások szavakkal kifejezhetők másai, melyek létrehozására nincs szükség összetett gondolkodásra, mert csak az érzékeknek többé-kevésbé finom fogékonyságát, és a beszédszervek kisebb nagyobb ügyességét tételezik föl. A különbség köztük mégis az, hogy amíg az emberi kedélyhangokat – vagyis az általuk kifejezett érzést – tisztán arcjátékkal is ki lehet fejezni, addig a hangutánzókat nem.

Az emberi hangutánzók kialakulásának sorrendjét tekintve elsők a kedélyhangok, s az ezekből tagosított kedélyszavak, amilyenekkel az oktalan állatok is bírnak. Ezeknél már több értelmi készséget feltételeznek azok a szavak, melyek a fülek által felfogható természeti hangokat utánozzák. Ezeket ugyanis is készen vesszük át, ezáltal e szavak kifejezésében a legkülönbözőbb fajú népek nyelvei többé-kevésbé hasonlítanak is egymáshoz.

- 2) A szavak azon csoportja, melyek a látószervek által észlelt tárgyak **szembetűnő tulajdonságait** vagy **viszonyait** nevezik meg:
- Közelség** vagy **távolság**.
 - Nagyság, kicsiség**.
 - Magasság, alacsonyság**.
 - Gömbölyűség, terjedtség, laposság**.
 - Mozgékonyság** vagy **tespedő állapot**.
 - Együttesség** vagy **szétváltság**.

E szavak képzésénél már nem csupán az elemi, hanem a magasabb értelmi képességekre is szükség van, mivel a szemmel látható tárgyak külső viszonyait észlelik, majd bizonyos elvont jegyeiket kiemelik, illetőleg azoknál fogva fogalmakat alkotva nevezik meg azokat a gyökszavaink. E szavak is általában olyanok, melyeket akár tisztán mutogatás által is kifejezésre juttathatunk, így maga a jelnyelv is ezekre a viszonyokra épül: a távolság, közelség, magasság, alacsonyság, gömbölyűség, keringés, lóbázás kifejezéseivel.

Platón párbeszédében, a Kratüloszban, szintén arra hívja fel a figyelmet, hogy a szavak helyes megalakításához jól kell ismerni a kifejezendő dolog természetét.

„Szókratész: No és akkor, kedves barátom, vajon nem kell-e a törvényalkotónak is értenie ahhoz, hogy hangokban és szótagokban valósítsa meg a név természetét, és vajon nem úgy kell-e a neveket alkotnia, hogy mintául a név ősképét, az ideát veszi, ha igazán névalkotó akar lenni? Azon pedig, hogy nem minden névalkotó ugyanazokat a szótagokat használja, nem kell csodálkoznunk, hiszen a kovácsok se mind ugyanazt a vasat használják, ha mindnyájan ugyanazt az eszközt készítik is ugyanarra a célra. Ha ugyanazt az ideát valósítja meg, ha más vasból készült is, jó szerszám, akár itt csinálták, akár a barbárok. Nemde?

Hermogenész De igen.”¹

1 Platón, „Kratülosz”, in *Platón összes művei*, ford. Árpád Szabó, köt. I, Bibliotheca Classica (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984), 745 / IX.389d-390a.

E szavak tekintetében már egészen elválnak a nyelvek egymástól, mivel az elnevezés alapjául – az illető tárgynak tulajdonságai közül – az egyik nyelv az egyik, míg a másik nyelv a tárgynak egy másik tulajdonságát emeli ki. Példaként állíthatjuk az ágyú szavunkat, mely a magyar eszélyesség (logika) szerint az alvó (háló) helyet jelentő *ágy*-tól vette nevét, vagyis a magyar ész felfogása szerint *ágyú* = ágyféle talapzaton fekvő nagy löszerszám, mely másképpen: *pattantyú*, ami viszont a nagyot pattanó hangjáról, kapta nevét. A német *Stück* (löveg, ágyú) a derekat, darabot jelentő *Stück*, vagy a tönköt, tőkét jelentő *Stock*-hoz van hasonlítva, mintegy különböztetésül a vékonyabb szárú ághoz hasonló puskától. A szláv *djelo* jelent darabot, és ágyút. A német *Stock* és rokona a *Docke* már a magyar *tőke*, *tönk* szóval rokon. A latin *serpens* (kígyó) a hason csúszkáló *serpo*-tól. A magyar *kígyó* fordítva *gyík*-ó, mert az élénk mozgása a *gyík* = csík-hoz hasonló. A latin *serpo* gyöke a *ser*, mely a súrlódást jelentő magyar *ser*-lik, *ser*-lő (sellő) szavakkal rokon.

- 3) A tapintás által érzékelt tárgyak közül némelyek az érintés által okozott hangjuktól vették neveiket: *tap*, *tasz*, *csap*. Mások a látószervekre ható valamely tulajdonságuktól: *lág*y = nyomásnak engedve lejjebb, alább, száll, lohad, lapul; *rugalmas* = kihúzva, összehúzva ismét előbbi állapotába visszaugrik.
- 4) Sok szavunk, melyek az ízlelésre és szaglásra vonatkoznak, szintén kedélyhangból származnak, melyek egyaránt lehetnek vonzó, vagy taszító hatást keltőek: *bű*, *bűz*; *piha*, *piszok*. A beszívásból: *szag*, *szimat*, *szop*, *szürcsöl*, *hörpöl*.

4. A gyökök módosulatai

A gyök nyelvünk legkisebb valódi jelentéssel bíró egysége. Az egyes gyökökből egyenes ágú leszármazás által képezhető szavak száma a nagyszámú ragozási lehetőség ellenére mégiscsak korlátos. A hasonló értékenyű szavakat oldalirányú származtatással oldjuk meg. Ennek módja a gyökökben előforduló egyes hangok megváltoztatása. Azonban fontos megjegyezni, hogy az oldalirányú rokonság csak akkor áll fenn, ha a módosított hangok rokonai (7.1-5) egymásnak.

A görög nyelvvel kapcsolatban Platón¹² nem ismeri a gyököket, ezért a gyökök közötti oldalirányú rokonságot sem, azt viszont érzi, hogy a hangok megváltozása a hozzáértők számára nem okozhatja a szavak értelményének torzulását.

„Szókratész: [...] Talán ugyanígy a nevek lényegét vizsgálja az is, aki ért a nevekhez, és akit nem vezet félre az, ha valamely névben egy betűvel több vagy kevesebb van, vagy ha a névnek a lényegét egészen más betűkkel fejezik ki.”²

A gyökök a magyar nyelvben tehát az alábbiak szerint módosulhatnak:

- 1) Az **első magánhangzó változik**, minek következtében a gyök az alapértemény más-más árnyalatát, vagy nemét fejezi ki:
 - a) A metszésre, hasításra vonatkozó szócsalád *r* alaphangú gyökeként: *ar*, *arat*; *árt*, *ártány* (= herélt kan); *or*, *ort*, *orló*, *ortovány* (fordítva ró); *ir*, *irt*, *irtás*, *irtogat*, *iromba*, *írás*; *ür*, *ürü* (herélt kos).
 - b) Előtéthanggal kiegészítve: *bar*, *barázda*; *bor*, *borotva*; *ber*, *berbécs* (ürü, azaz herélt kos vagy hím juh); *csor*, *csoroszllya* (a földet előre felhasító, a gyökereket elmetsző, az ekét vezető vágóél); *dor*, *doroszló* (gyomtalanító kapa); *far*, *farag*; *for*, *forgács*; *kar*, *kard*, *karc*; *kor*, *korsin* (ci-

² Platón, 755 / XIII.394b.

pész szerszám), kornic (kerékgyártók vésője), korbál (farigcsál, metél); *her*, herdel (metél); *hor*, hornyol; *har*, harap; *nyír*, nyirkál; *sar*, sarabol, sarol, sarló; *tar*, tarol.

- 2) Az **elől álló magánhangzó változatlan** marad, és a **mássalhangzó változik**:
 - a) *I* alaphangú, könnyű mozgású szócsalád: *ic*, iceg; *ill*, illeg; *in*, inog; *isz*, iszamlík; *izs*, izseg.
 - b) Előtet hanggal: *bic*, biceg; *bill*, billeg; *vill*, villog; *pizs*, pizseg; *vinc*, vincároz.
 - c) *Ő* alaphangú, ezáltal kereket, gömbölyűt jelentő szócsalád: *öb*, öböl; *ök*, ököl; *öl*, ölel; *öv*, övez.
 - d) Előtet hanggal: *csöb*, csöbör; *döb*, döbön (fordítva bödön, melyben zsírt, vaját, stb. tartottak); *göb*, göbe (herélt, hizlálásra szánt disznó).
- 3) Az **első mássalhangzó változik**, például az *om*, *öm* alaphangú, dudorút jelentő családban: *bom*, bombék (bimbó); *böm*, böndő; *csom*, csomó, csomb, csombor; *csöm*, csömb, csömbölék (csomós sár az állatok szőrén); *com*, comb; *dom*, domb, domború; *döm*, dömb, dömbic (gömböc); *tom*, tombác, tomp, tompor; *töm*, tömpe, tömör; *zom*, zomok; *zöm*, zömök; *zsom*, zsomb, zsombék; *gom*, gomb, gomba, gomoly; *göm*, gömb, gömböly; *gyom*, gyomor; *gyöm*, gyöngy; *hom*, homolít, homolka, homorú; *höm*, hömp, hömpölyög; *kom*, kompoty; *köm*, köndör.
- 4) A **középső magánhangzó változik**: *fak*, fakad; *fek*, fekély; *fon*, fonák; *fen*, fenék; *val*, valag; *vál*, válik, válu; *vás*, vásik; *vés*, vésű; *far*, farol, fartat; *for*, forog; *fer*, ferde; *par*, parázs; *per*, perzsel; *pör*, pörcc; *lap*, lapu, lapác; *lep*, lepény; *lip*, lippen.
- 5) Az **utolsó hang változik**: *ka* alaphangú kerek, görbe (k) család: *kacs*, kacska, kacsiba; *kaj*, kajla, kajmó; *kam*, kampó; *kany*, kanyar, kanya; *kal*, kalinkó, kalimpázik.
- 6) **Két hang változik**: *fél*, felel, felelet, *vál*, válasz, válaszol; *for*, forgó, *par*, parittyá; *dere-dara*, *tere-tura*; *cseléd*, család; *kar-ika*, *gur-iga*; *bib-asz*, *pim-asz*; *biz-gál*, *pisz-kál*; *bog*, *pok*; *bód-or*, *pót-or*.
- 7) **Három hang változik**: *fész-ek*, *vac-ok*; *bös-törködik*, *pez-derkedik*; *alt(aludt)-tej*, *ord-a*; *laj-ha*, *reny-he*.
- 8) **Gyökfordulat** áll be, azaz a gyökváz **első és utolsó mássalhangzója felcseréltetik**: *csaf-ar*, *facs-ar*; *csev-eg*, *fecs-eg*; *csob-án* (ívóedény), *bocs-ka*; *gub-ó*, *bug-a*; *hus-áng*, *suh-áng*; *kecs-ély*, *csék-ély*, *zsug-orodik*, *guzs-orodik*; *mos-oly*, *som-oly*.

A bemutatott példák csak ízelítők – melyeket még számtalan másikkal lehet szaporítani –, ám jól mutatják, hogy a nyelvalkotó készség a rokonfogalmakat rokonhangokkal szereti kifejezni. Legközelebbi rokonságban az ugyanazon szerviekkal állnak: *mil*, milling (villámló fényességű test, különösen maga a villám); *vil*, világ (mint világosság), villám; *pir*, piros; *mir*, mirigy, *vir*, virrad; melyek mind valami tüzes színűt, fénylőt jelentenek. A példák első mássalhangzói ajakhangok: *m*, *p*, *v*; a második magánhangzó az élénk *i*, a harmadik mássalhangzó pedig a nyelvhang *l* és *r*, melyek legközelebbi rokonaik egymásnak.

4.1. A gyökmódosulás által előállt rokonértelmű szavak

A gyökmódosuláson alapuló, rokonértelmű szavak (szinonimák) azon nemei tartoznak ide, melyek ugyanazon szervi hangok módosulataként állnak elő: *bog* (csomó a fán); *bok*, bok-a (csontbog a láb-száron); *pog*, pog-ácsa (boghoz hasonló sütemény); *pok* (szegnek bogos feje); *pók*, in-pók (húsos bog-féle kinövés a ló lábszárán, inán); *bug*, buga (a kender bogforma koronája); *bogy*, bogy-ó (kis boghoz

hasonló gyümölcs); *bugy*, *bugy-a* (bogos forradás a fa derekán); *buk*, *bukta* (több bogból álló sütemény); *buc*, *buckó* (csomós, kemény bog); vékony hangon: *büg*, *bögy*, *bögyök*; fordítva: *gob*, *gobhal* (gömbölyű, gobos fejű hal); *gub*, *gubó* (gobbá alakult selyemszálak); *kob*, *kobak* (gömbölyű ivóedény, emberi fej)

S ha az ilyen jellegű változások után nem is lehet mindig pontosan meghatározni a megváltozott hang szóban betöltött jelentéshajlamát – hisz csupán egy rokonhang módosulata –, a változás kiindulási pontjába visszajutva – melyet természetesen alaposan ki kell kutatni – bizonyosan jól körülírható gyökhöz jutunk vissza. Ebből adódhatnak olyan esetek, mikor csak a kiindulási állapotban határozható meg a jelentéshajlamokra épülve a gyök jelentése, a fejlemények az eredeti gyök értelményét viszik tovább. Platón szintén fölismerte a szavakban a hangok változékonyságát, melyek által oda nem illő hangok keveredhetnek, vagy akár egyes lényegések el is maradhatnak a szavakból.

„Szókratész: Nyugodj bele hát bízvást, barátom, hogy a nevek részint jók, részint meg rosszak, és ne ragaszkodj ahhoz, hogy minden betű meglegyen bennük, hogy pontosan olyanok legyenek, mint azok, amikre vonatkoznak, hanem engedd, hogy lényegtelen betű is belekerülhessen. És ha ezt a betűnek megengeded, akkor hagyd meg a szónak is a mondatban; ha meg a szónak lehet a mondatban, akkor hagyd a mondatnak is a beszédben, hogy tárgyra nem tartozó dolgok is legyenek benne. A fontos csak az, hogy benne legyen a dolog lényege, amiről szó van, éppúgy, mint a betűk nevében benne van [...]”³

5. Azonos alakú (homonim) gyökök

Számos olyan szavunk – kiváltképp gyökünk – van, melyek ugyanazon alakban egészen mást és mást jelentenek: *ár* (érték, latin: *pretium*), *ár* (növekszik, árad), *ár* (árul, kínál), *ár* (szerszám). Ennek természetes oka abban keresendő, hogy aránytalanság van a kifejezendő fogalmak, gondolatok, érzelmek, tárgyak sokasága, és a hangok összetétethetőségének csekély száma között, illetve a rokon hangokat egymással szokás fölcserélni. A leggazdagabb nyelvnek sincs annyi hangja, hogy minden hangárnyalatot képes legyen kifejezni.

- 1) **Kedélyhangok kiejtése** esetén egészen más a sajnálkozó *a!*, a figyelő *a!* (mit hallok?), a bosszús *a!* (nem is akarom hallani) és a mutató ott van *a!* Továbbá másképp hangzik a bámuló: „*á be furcsa!*”; a haragos: „*á ne bosszants!*”; a kegyeletes sóhajú „*á kegyes Istenem?*” és a meglepő: „*á, rajta kaptalak!*”. Az *a* hang eltérő értelmezéseiből következik, hogy az egészen különböző, sőt az ellentétes kedélyállapotokat ugyanazon gyökhangzóval fejezzük ki: áldás, áhítat, átok, ámulat, ásítás. A részvevő *ir*-galom, a borzadó *ir*-tőzik, a rosszakaró *ir*-igység abban egyeznek, hogy mindegyik megrázza (r) lelkiállapotunkat, ám más és más értelemben és hangon. E néhány példa jól mutatja, hogy a szóelemzésben és értelmezésben nem csupán a hangokra, hanem az azok mögött meghúzódó szellemre is ügyelni kell!
- 2) A **hangutánzó** szavainkhoz ugyanazon hangokat használjuk, melyeket a kedélyszavakhoz is, melynek következtében az azonos alakú szavak sokaságának ismét egy újabb forrása tárul fel: *har*-ag kedélyszó, *har*-is, *har*-kály természetutánzó; *kár*-omkodik kedélyszó, *kár*-og, *kár*-ál madárhang; *síp*-ít a síró gyermek és *síp*-ol a furulya.
- 3) **Alakutánzók** ezek: *dob*, mely tompa hangú hangszer, *dob*-asz (jóllakottságtól, feldagadt), *dob*-zó (átvitt értelemben e hangszer alakjához hasonló); *dud*-ogás (orron beszélés), *dud*-a (tompá, tömlős hangszer), *dud*-va (sarj, mely duda gyanánt kidudorodik).

³ Platón, 834 / XL.432e-433a.

Az azonos alakú szavakat tehát úgy ismerhetjük meg a legjobban, ha a belőlük képzett szavakat családositjuk, s a nyelvben előforduló hangváltásokat figyelembe véve, az alapfogalom mentén haladunk. Az azonos alakú gyökök megoldásának előbb említett módjai segítenek bennünket ebben.

6. Többérteményű szavaink rétegződése

A természetes észjárás a fogalmakat, valamint azok hangképeit rokonítani szokta, vagyis bizonyos közös jegyekben egyező, s ennél fogva egynemű fogalmakat ugyanazon szóval fejezi ki. Ez esetben az értelmezés feladata a rokonértemények észteni (logikai) összefüggését, illetőleg származási egymásutánját és rendjét felkutatni. Az értelmező folyamat első helyén áll a tulajdonképpeni értemény, azután következnek az átvittek, a képesek. Elsőbb az anyagi, érzéki, mint a szellemi, erkölcsi, elsőbb a kézzelfogható, tapasztalható, mint az elvont, előbbi a természeti, mint a mesterségi. Ha figyelmesen tekintünk át újra a hangokról szóló dolgozatokat (Mássalhangzók, mint jelentéshordozók, Magánhangzók, mint nyelvi színek), megállapíthatjuk, hogy ugyanezen elvekkel találkozhattunk a jelentéshajlamok egymásra épülésénél is.

Első példánkul vegyük a *síp* szavunkat:

Természeti hangot utánoz	sipít, sipog
Hangulatfestő szó, mely sipítóan panaszos, kesergő, esengő hangú érzelemnyilvánítás	sipáncodik, sopáncodik
Sipító hangot adó csöves hangszer	síp, melyből sípol, sípos
Cső alakú kóros nyílás a testen	sipoly

A tulajdonképpeni értemény az a középpont, mely körül a többi jelentés fellelhető, melyre bizonyos közös tulajdonságnál fogva mindegyik változat visszavihető. Mivel azonban valamely tárgynak más-más jegyei szolgálhatnak hasonlítási alapul, az átvitt értemények egymással nem, hanem csak a középpontival állanak kifürkészhető viszonyban. Az érteményeknek a központból való szétsugárzását jól szemléltethetjük a fej vagy fő szóval, melynek eredeti érteménye az állat, vagy emberfej.

- 1) Egyik ismertetőjegye az *f* hangtól nyert **magas helyzet, tetőzet**, ahonnan átvitt érteményben jelent:
 - a) A kezek, lábak felső lapját: lábfej, kézfej.
 - b) Ismét átvitt érteményben csizmafej, mely a lábfejet takarja, megkülönböztetésül a talpat, sarkat, lábszárt fődő csizmatalptól, csizmasarktól, csizmaszártól.
 - c) Valamely kézműnek, állványos készítménynek teteje: oszlopfej, nyeregfej.
 - d) Vizek, erek, folyók eredeti helyét jelentő elnevezések, amennyiben ezek fölülről alá folynak: Pinkafej, kútfej, Szalafő, Tapolcafő, Kaposfő. Ellentéte az alattiságot jelentő tő, mely a fejhez képest legmélyebben fekszik: Marcaltő, Zsitvatő;
 - e) Ebből átvitt szélesebb érteményben kiindulási pontot jelöl: pályafő (honnan a versenyfutás kezdődik), hídfő (a híd eleje).

- f) Az *f* mértani magasság jelentésével családi viszonyban állnak: fel, fen, fed vagy földél. Ellentétei: le, len, lent, al, alant, láb.
- g) Átvitt képes érteményben társadalmilag vagy erkölcsileg mások fölött, mintegy legmagasabb rangban álló személy: ház feje, családfő, főúr, főnemes, főpap. Ellentéte: alattvaló.
- 2) Az *fej* második szembeötlő jegye a testtől különváló, **csomós, tömör, zömök, gombnemű alak**, honnan átvitt érteményben: botfej, szőlőfej, hagymafej, kukoricafej, káposztafej, mákfej, gabonafej, szegfej ered.
- 3) A *fej* jelenti továbbá a **léleknek** és a **szellemi** működések szerveinek **székhelyét**, és mintegy tartalmazója is, annak átvitt érteményben: elme, ész, akarat. Például: okos világos fej; jó, rossz fej; kemény, makacs fej. Tartalmazó, a tartalom helyett.
- a) Az előbbieket szerint a *fej* az lényeges, a legnemesebb rész, itt van az egész emberi lényeg, azaz a személy, az egyéniség, ami kifejezhető így is: szegény fejem!; fejenként, egyenként, személyenként.
- b) A *fej* olyan helyettesítő valami, ami képvisel, megszemélyesít valamit: kölcsön fejében adni; adósság fejében fizetni; ajándék, barátság, ingyen fejében, szégyen fejében, vagyis szégyen megváltására, kikerülésére; falu fejében = helyett.
- c) A *fej* az életszervek központja, mely jelenti magát az életet: fejét kockáztatja; fejére halált mondottak; fejemet merném rátenni; nem félti a fejét; fejét vették.

Így következnek egymásból, és függenek össze a szavak érteményei! A ***fej* magas helyzete, alakja, belső lényege, szervezete szolgál értelmezési alapul**, melyekből a **többi átvitt és képes értemények szétágazva származnak**, s azokat a **testrészeknek** – mint szemmel látható tárgynak – **tulajdonságaira lehet és kell visszavezetni**.

Ezen értelmezési alapokon nyugszanak a *fej* szó származékszavai is:

1) **Fejes.**

- a) Aminek feje van.
- b) Aminek átvitt értelemben fejhez hasonló buckója, alakja van: fejes bot, fejes szeg azaz szög, fejes káposzta, fejes saláta.
- c) Szervezet vezetője, aki legfelül áll; a *fő-nök*.

2) **Fejetlen.**

- a) Aminek állati, emberi feje hiányzik.
- b) Buckótlan, csomótlan, fejetlen gabonaszár, szőlővessző, fejetlen káposztatorzsa, fejetlen bot, szeg.
- c) Erkölcsi, társadalmi fej nélkül való: fejetlen nép, ország.

3) **Fejedelem:** átvitt értelmű, legfelsőbb hatalmat gyakorló személy valamely nép, ország fölött. Rokonai: felség, felsőség, fenség, fensőség.

4) **Fejel:** átvitt értelemben a lábbelinek azon részét csinálja, mely a lábfejet takarja, és amennyiben a *fej* régiesen *fe*, innen a fék = lófejkötő.

5) **Fejez.**

- a) Fejet levág, lemetsz; embert fejezni, mákot, gabonát fejezni.
- b) Befejez; valamely műnek, munkának mintegy fejét, födelét, fölét elkészíti s bevégzi. Ettől különbözik a *kifejez*, melynek gyöke nem a *fej* mint *fő*, hanem azon *fej*, melyből a *fejlik*, *fejt*, *fejteget* szavak származnak, s rokona a *fes*, *feslik*, mert kifejezni magát vagy valamit, annyi mint gondolatát vagy valamely eszmét világosan, mintegy burkából kifejtetni, azaz átvitt érteményben mintegy héjából kihámozni, kinyomni, kiválasztani, tehát az elválasztásra vonatkozó *fél*, *vel*, *vál* családhoz tartozik. A *fejsze* vágó, hasító eszköz; a *fej* mint ige, pedig a tejet a tőgyből kifejtő, kiválasztó.

7. A gyökök kettős jellege

Egyik igen figyelemreméltó jellegzetessége nyelvünknek a gyökökben észlelhető kettős viselkedése, mely alapvetően kétféleképpen mutatkozik meg. Az egyik esetet a gyökön belül tapasztalhatjuk meg, amikor a szó egyik hangjának megváltozásával a gyök jelentése ellentétesre változik. A másik esetben pedig az azonos alakú szavak egyszerre bírnak névszói, és igei jelentéssel.

7.1. A gyökhang megváltozása

Nagyon egyszerű, ám annál hatásosabb módszere a gyök jelentésének ellenkező jelentésűre változtatásának a benne szereplő hangok változtatása. Sok esetben a jelentésváltozás a gyök magánhangzójának hangrendváltása mentén történik, tehát ha az alapjelentés például vékony hangrendű, akkor az ellentétes jelentés általában vastag hangrendű.

Ilyen például az *él* vékony hangrendű gyök, melynek az ürességet kifejező *h* előtéttel képzett ellentétpárja a *hal*, ami kiüresedett élettelenység. Ugyanide tartozik az *öl* szó is, mely szintén értelmezhető az *él* ellentétéként is, bár itt elmarad a várt hangrendváltás, ugyanis az *ö* és az *ü* hangok hol vékonyként mutatkoznak; az *ö* az *e*, *é* közötti *é* párjaként, az *ü* pedig a *i* párjaként, hol pedig legközelebbi rokonságban álló vastag hangú *o* és *u* hangok váltótársaiként ismerhetjük fel e két hangot. Az *öl* érteményét tekintve az *l* hang folytonosságára, vonaliságára, és az *ö* hangnak az *i*-hez közel álló *é*-vel való rokonsága miatti szúróságára építve valamiféle szúrást jelent, hiszen mikor a jó háziasszony megölti a szakadt ruhát, nem gyilkosságot követ el, csupán tüvel szurkálja azt. Az *öltöny* azonban nem ölö, gyilkos szerszám, hanem nevét onnan kapta, hogy amikor az ember felölti magára, a kezét az ujjába szúrja, azaz öli. Innen érthető az anyaöl éltető melege is, mivel az anya az ölbe vett gyereket mintegy a mellkasába szúrja, a gyermek az anya ölébe fúrja magát, ugyanakkor ez már nem a hegyes *é*-hez köthető szúrás, hanem az *ö* az *o* rokonaként megmutatkozó gömbölyű, szeretetteljes odasimulás. Mindebből világosan kitűnik, hogy az *ö* vagy *ü* hangokat tartalmazó gyökök, jelen esetünkben az *öl* szógyök, önmagában hordozza/hordozhatja ezt a kettősséget.

Ehhez igen hasonló az *ül* szógyök, mely egyszer jelenti a megnyugodott helyben levést, és jelenti az *üldöz* szó gyökeként a halálra üzést.

Említhetjük továbbá a *tép* távolodó (t) felületeket (p) hangban is utánzó gyököt, melynek a felületek közelítésében megragadható ellentétpárja az elvont *tap* gyök, melyből a *tapaszt*, *tapad*, *tapló* szavak sarjadnak. A *tap* gyöknek viszont léteznek változatai, mint a *tip*, *top*, melyek szintén a tapadás érte-

ményét hordozzák, ugyanakkor ezek a változatok a tapadás nagyságát is megjelenítik magánhangzójukkal.

Az ár, ér(ték) páros is nagyszerű példa e viselkedésre. Hasonlók még: áll, el; bűn, bán; osz(ol), ősz(ve); véd, vád; vér, var (mint megalvadt vér vagyis seb).

7.2. A névszói–igei azaz állapot–cselekvés kettősség

Nyelvünk igen sajátos, lényegi jellegzetessége, hogy szavaink jó része névszóként – például főnévként – valami állapotszerűséget jelent, igeként pedig ugyanaz a szó cselekvést mutat. Korunk hivatalos nyelvésze szerint ez csupán olyan azonos alakúság (homonímia) ami a véletlen műve. Még a látzatát is igyekeznek elkerülni annak, hogy kapcsolatot lehessen felismerni a névszói és ige alakok között, holott a hangrendváltással kapcsolatban már előkerült. A hivatalos nyelvészet álláspontjának igazolására gyakran használja példaként a *vár* szót. Miközben az összefüggés a két szófaji *vár* – azaz a főnévi és az igei – között szinte teljesen magától értetődő, hiszen az igei várakozás és az építményi *vár* között voltaképpen azért van összefüggés, mert a katonák a várban várják az ellenséget.

E jelentést a hangokban is fellelhetjük. A várakozás szavunk esetében a *v* hangból ered a kölcsönösség, hiszen a várakozásban ott rejlik a másik személy, akire várunk. Az *ár* gyök pedig, az életet adó erő *er* gyökének hangrendváltás melletti ellentétpárja, a romboló, ártó erő. Az igeként értelmezett *vár* szavunk tehát egy kellemetlen, ártó (*ár*) kölcsönösséget (*v*) fejez ki. A várban az ellenségre várakozó katonák lelkében sem az élet szeretetének kifejezésére irányuló vágy, hanem a szintén az *ár* gyökre épülő ártó szándék buzog. Ez az ártó szándék azonban a saját vérenek védelmében fejtődik ki. Tehát egy olyan kettős érzületről van szó, ami kilátástalannak tűnő helyzetben valósul meg, amikor az élet védelme már csak egy másik életnek a kioltásával valósítható meg.

A várban, mint építményben van tehát az ártó szándék elleni védelem, valamint az *r* hangban felismerhetjük ennek az ártó szándéknak a körköröségét, mivel az ellenség az ostrom során minden irányból támad. Ugyanakkor ez az *r* hang az ellenség erőteljes, durva sokaságát is mutatja. Világosan látszik, hogy e két szó erőteljesen épít egymás jelentéseire, szó nincs véletlen egyezésről.

A *vár* szóban meghúzódó tétlenséget a hangrendváltás mellett végbemenő érteményváltozással a tevékeny *ver*-ésre változtathatjuk. A *ver* igének közvetlenül ugyan nincs meg a névszói párja, azonban a *vér* szavunkat nyugodtan tekinthetjük annak, hisz a verekedés során szinte mindig találkozunk *vérrel* is. A *vér* szavunk hangjai a *ver* ige segítségével elemezhetők, hiszen a *v* a verés kölcsönösségének hangja, az *ér* pedig a *vér* életerejének gyöke. Azt se felejtjük el, hogy a magyar ember számára a verekedés elsősorban nem a másik legyőzésére, hanem felemelésére irányul, s ezáltal érthetővé válik, hogy miért épül nem csak a *vér* szavunk, hanem a *ver* szó is a teremtő erő *er* gyökére. S mivel a verekedés nyomán a *vér* vörös színűre színezi a testfelszínét, a *v_r* gyökváz áttételesen vörös színt is jelent, mely a szintén pirosat jelentő *p_r* gyökváznak – érteményi szinten is a – legközelebbi rokona. A *vér* tehát szabatosan nem piros, hanem vörös, vagy másként veres, a verés vagy a véres szavak után, viszont a tűzszínt jelentő piros szavunkból a *vér* tüzeességére, a heves indulatokra is utalást kapunk nyelvünk segítségével.

Petőfi Sándor a tűztelen vért betegnek, kórosnak írta le költeményében.

Ti fekélyek a hazának testén,
Mit mondjak felőletek?
Hogyha volnék tűz: kiégetnélek,
Égetném rossz véretek.

Nem vagyok tűz, nincs emésztő lángom;
De van éles hangu szóm,
Mely reátok átkait kiáltja,
Átkait irtóztatón.

Annyi kincse van hát e hazának,
Hogy nem is fér benne meg?
Hiszen e hon, e boldogtalan hon
Oly szegény és oly beteg.

És ti rablók! amit orvosságra
Izzad kínnal e haza:
Elhordjátok idegen bálványtok,
A külföld oltárira.

E hazán, mely porban esd kenyérért.

Nem esik meg szívetek;
Míg ő vért sír, poharaitokba
Kinn ti a bort töltitek.

És csak akkor tértek vissza, már ha
Koldusbot van nálatok:
Kit koldussá tettetek, hogy tőle
Ismét koldulhassatok.

Amiként ti e szegény hazából
Magatok számúzitek:
Vesse úgy ki csontotokat a sír
S a mennyország lelketek!

Petőfi Sándor: A külföld magyarjaihoz 1844. november

A ragok, képzők esetében is felfedezhetjük e kettősséget. Vegyük példának az *at*, *et* képzőt. A légmozgást jelentő huzat főnév (névszó), és a húzásra kényszerítő *húzat* szavunk között, a mai nyelvészet ugyan nem ismer fel összefüggést, azonban a *t* hang jelentéseinek meghatározásakor már megállapítottuk, hogy a *t*, mint tett képző, és a *t* mint bevégzett munka között ok-okozati viszony áll fenn. Ugyanezt a kapcsolatot ismerhetjük fel az igei *veret* (megverni parancsol) és a *verés* következtében előállt *veret* (díszítés) között is.

A múltidő jele, és a tárgyrag egyszerű *t* ragja esetében is felbukkan az ok-okozati viszony, melyek között mai felfogás szerint szintén nem ismerhető fel semmiféle érteményi kötelék.

A magyar nyelvben a szófaji besorolások nem könnyítik meg a szavak értelmezését, hanem kifejezetten szétzilálják a meglévő oksági viszonyokat. Nyelvünk rendkívül rugalmasan képes szófajokat

egymásba átalakítani, ezzel is megtartva, és jelezve az egyes szavak közötti érteményi összefüggéseket. Sőt, az ok és az okozat is felcserélhető egymással, mivel a névszói állapotszerűség az igei cselekvés következménye, azonban a cselekvések mindig valamiféle tárgyasult állapotból indulnak ki. A névszók, és igék teremtő működését csupán az egymásba alakulás folytonossága képes biztosítani.

Véghelyi Péter

